

Benkó Károly eperjesi tervei

Bibó István – saját szavai szerint – a Budapesti Történeti Múzeum 2009-ben megrendezett *Kálvin hagyománya* című kiállításának katalógusában megjelent, az 1850 előtti református templomépítészet tárgyaló tanulmánya¹ előmunkálatai okán, „nem várt meglepésként” találkozott Benkó Károly (1837–1893) két templomával, a tassival (1884–1888) és a majosházaival (1890–1891). Annak a Benkó Károlynak két művével, akiről korábban csak annyit volt szokás tudni, hogy „a kevésbé becsült eklektikus historizmusban dolgozott, céhes képzettsége alapján elnyert építőmesteri joggal, inkább kivitelező mesterként, mint alkotó építészként, s a magyar építészeti történetébe elsősorban Medgyaszay István apjaként írta be a nevét”.

E meglepetésből született a paksi evangélikus (1880–1884) és a dévaványai református (1887–1891) templom épületének bevonásával Pistának *Benkó Károly protestáns templomai* című írása² arról, hogyan kereste az építész a négy templomépületben négy különféleképpen a hosszházas elrendezésen belül a szószék ideális elhelyezését, mintha „a türelmi rendelet utáni évtizedek alföldi protestáns templomtípusának” tudatos továbbértelmezésével. „A jó szakember kvalitása elsősorban nem abban van, hogy mindig sikeres megoldást talál; hanem abban, hogy tudja, mi a probléma, s a kísérletezés bátorsága mellett az önkritikus szemlélet is megvan benne”, s e teszt szerint Benkó munkássága további, akár monografikus feldolgozást érdemel – hangzik a végkövetkeztetés.

Ezzel párhuzamosan Gábor Eszter Kolbenheyer Ferenc (1841–1881) építészről szóló nagy tanulmányában³ szentelt egy fejezetet Benkó Károlynak, mert Kolbenheyer Benkó társaként kezdte működését 1870-ben, s ugyanakkor Benkó feleségül vette Kolbenheyer húgát. Nála Benkó pesti építőmesteri és – a nyergesújfalui cementgyár alapítójaként kifejtett – vállalkozói tevékenysége nyer élesebb körvonalakat. Kolbenheyer Eperjesen született, minthogy édesapja, Moritz Kolbenheyer (1810–1884), a későbbi neves soproni evangélikus lelkész, akkoriban segédlelkészként Eperjesen szolgált a német–magyar egyházközösségnél. (Anyja Medgyaszay-lány volt.)⁴ Keresztapja pedig Pulszky Ferenc (1813–1894), egy eperjesi nemes–patricius dinasztia sarja, az eperjesi evangélikus kollégium egyik felügyelője, korábban Sáros megye országgyűlési követe. Ahogyan Gábor Eszter is utal rá, nem ez az egyetlen, és biztosan nem a legjelentősebb szála annak az eperjesi eredetű kapcsolathálónak, ami alig fölbecsülhető szerepet játszott (Buda)Pest XIX. századi kulturális életében.

Tisztelegésül álljon itt az eperjesi állami levéltárba⁵ összekerült Benkó-anyag dióhéjba gyömöszölt ismeretése.

Eperjes nevezetes iskoláját, az evangélikus kollégiumot 1665-ben alapították, s 1667-re a város orsó alakú nagy főterének közepén közadakozásból megépült négyszögű, emeletes épülettömbje, jellegzetes, pártázattal díszített magas attikafalával. Főbejárata a déli rövid oldalon (a templom felől) nyílt; az épülettömb másik három oldalán az utca felől egy sor helyiség, az udvar felől nyitott árkádos folyosó futott körbe; a lépcsőt a nyugati (azaz a főtér, a mai Hlavná, páratlan számosságú házra felé néző) szárny közepén helyezték el. Lényegében ebben a „reneszánsz pártázatos” formában állt még a XIX. század közepe táján is (vö. a piarista kollégium épületével Kisszeben főterén, Eperjestől mintegy 10 km-rel északra), noha már 1671-ben a jezsuita rend kapta meg, akik a XVIII. század első évtizedeiben kisebb átalakításokat végeztek: például zárttá alakították és a déli oldalon is körbevezették a folyosókat, illetve összekötő folyosót építettek a kollégium első emelete és a szintén nekik adott templom karzata között. Az épületet az evangélikusok a Thököly- és a Rákóczi-felkelés idején is visszavették néhány évre, de iskolájuk tartósan csupán a városfalon kívüli fa épületben működhetett. A jezsuita rend feloszlata után a kincstár került a főtéri épületek birtokába. Az evangélikusok csupán 1783–1784-ben, s akkor is csak II. József (1780–1790) személyes közbeavatkozásának köszönhetően vásárolhatták (!) vissza a templomot és az iskolát.⁶

1844-ben – amint Pulszky Ferenc lett a kollégium felügyelője – elhatározták az épület régóta sürgető felújítását és bővítését. A tervet Fuchs Albert, a kollégium matematika-professzora készítette.⁷ Az 1846. január 1-jén kibocsátott közadakozásra felszólító kisnyomtatvány ismertette a programot: az épülettömbre – alapformájának és minél több már álló falának megtartásával – második emeletet kívántak húzni, és ott szándékoztak elhelyezni a korábbinál nagyobb tantermeket, valamint egy könyvtárként is szolgáló dísztermet (míg az első emeletre a professzori lakások, a földszintre kiadható üzlethelyiségek kerültek volna). Ez később csak annyiban változott, hogy az első emeleten is tantermek készültek. Az építkezés 1848 előtt nem kezdődött meg és azután csupán 1861-ben került újra napirendre, amikor elkezdték a készülődést az iskola alapításának kétszáz éves jubileumára.

1866-ban a húsz évvel korábbi tervet alkalmatlannak találták, és Kassáról, Jakab Péter (1834–1903) építőmestertől⁸ kértek újakat.⁹ Az építkezéssel döntő gyűlés jegyzőkönyvét kézhez kapva azonban Mogyoróskáról levélben közbeszólt az építési bizottság egyik, az üléstől hiányzó tagja, Benczúr József.

Az a Benczúr József (1806–1886) – a festő nagybátyja –, aki lipcsei tanulmányai után, 1830 és 1838 között maga

is a kollégium professzora volt, s végül azért köszönt le, hogy továbbfejleszthesse első vállalkozását: könyv-, metszet- és zeneműkereskedését, amely továbbra is a kollégium földszintjén működött s a reformkori Eperjes egyik legfontosabb kulturális intézménye volt; egyike például annak az összesen tíz vidéki műkereskedésnek, amelynek 1840-ben megküldték a pesti műegylet első kiállítására készült műlapot, hogy ott „a műkedvelők” megtekinthessék; s ő volt az is, aki az ún. Benczúr-Heckenast-vita kiobbantójaként hevesen kifogásolta a Magyar Tudományos Akadémia kiadványai terjesztésének hiányosságait.¹⁰ Benczúr 1856-ban cementgyárat alapított Tapolymogyoróson (ma: Skrabské, Eperjestől légvonalban mintegy 20, járható úton körülbelül 40 km-re keletre) – ha igaz, az elsőt az országban.¹¹ Első feleségének, Kobilitz Emiliának – a nyíregyházi Magyar Korona patikáriusa lányának – vezetékneve gyakran olvasható az eperjesi temetők még meglévő első világháború előtti műkö síremlékeinek jelzéseként.¹² Minden esetre Benczúr az általa Mogyoróskának nevezett birtok bérletét, amelyhez egy századok óta használt kőbánya is tartozott, egy ottani kúriával együtt Szinyei Merse Lászlótól – a festő nagybátyjától – vette át; eperjesi házából¹³ maga is odaköltözött, s a kastélyt Benkó Károllyal építtette újjá vagy alakíttatta át.¹⁴ (Megjegyzendő, hogy Benkó, akinek szívügye volt a „betonépítéset”,¹⁵ soha nem Benczúrra, mindig 1867-es külföldi tapasztalataira hivatkozott.) Később Benczúr kezdeményezte Eperjes modern csatornázását, bábáskodott az Eperjes-Bártfa vasútvonal megépítése fölött, s nekrológiában azzal siratták el, ha a város megvalósította volna vízvezeték-tervét, az 1887-es nagy tűzvész nem pusztíthatott volna.¹⁶ Egyszerűen művészeti és építési ügyekben Benczúr József mintegy fél évszázadon át számított majdhogynem megfellebbezhetetlen tekintélynek Eperjesen.

A kollégium építési bizottságának elnökéhez, illetve az iskola igazgatójához írt leveleiben Benczúr nyomatékosan azt tanácsolta, hogy Jakab Péteré mellé készítsenek egy alternatív tervet is, mégpedig Benkó Károllyal:

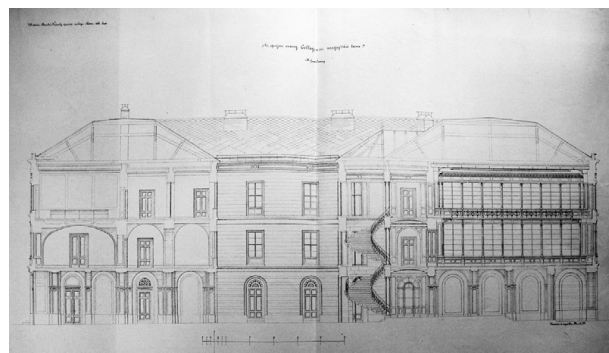
„Úgy hiszem, mindnyájan egy véleményen vagyunk a felett, hogy a restaurálandó collegium épülete monumentális jellemet viseljen; tehát a jó ízlésnek, hatályos és szabályos külseje által is, megfelelően; berendezése pedig célszerű legyen; kiállítása szilárd, pénzkészletünkhöz mért, tehát takarékos és gazdaságos is. Ezen összes tulajdonok ú. m. szépség, célszerűség és olcsóság lényegesen föltételeztettnek egy alkalmas terv elfogadása és annak kivitele által. [...] Az egyik terv már készen lévén a költségvetéssel együtt ajánlom, hogy a t. választmány, kellő utasítással, és a collegium régi, Fuchs építész által készült felmérésével, forduljon Benkó Károly, jeles ízlése és különös takarékosága által előttem is ismeretes építészhez (Pesten ó utca 40 sz) és szölliassa föl egy terv és költségvetés

készítésére. Meglévén ez, a két tervet küldje Bánó József képviselő és iskolai főfelügyelő úrhoz Pestre a végett, hogy azokat egy elismert tekintélyű állami építész által megvizsgáltsa és megítéltesse. Ezen terveket, és a felvizsgálatot, azután az illető érdekeltek közszemlájére kellene kitenni, véleményüket meghallgatni és a jobbravalót elfogadni. Úgy hiszem, az idő és a költség, melybe ez kerülne, sokszorosan ki lesz pótolva.”

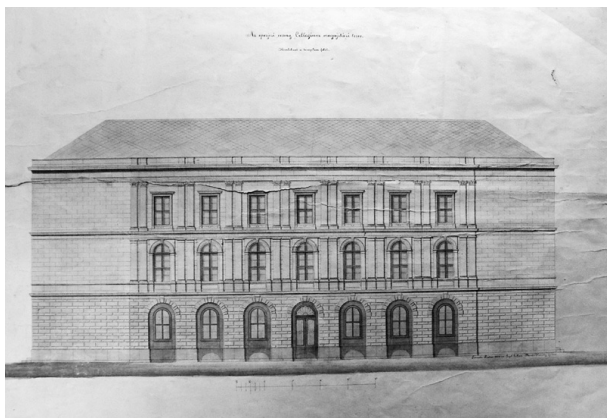
– írta Benczúr az építési bizottság elnökének, Jelenik-Almássy Istvánnak 1866. április 17-én,¹⁷ a maga részéről száz mázsa cementet ajánlva föl az építkezéshez. Majd tíz nap múltán közölte Hazslinszky Friggyessel, a kollégium igazgatójával Benkó megváltozott pesti címét is,¹⁸ illetve azt, hogy az építész a napokban Dobsinára várják az ottani evangélikus templom építésének megbeszélésére,¹⁹ ami alkalmat kínál a kollégium dolgáról való ottani vagy eperjesi egyeztetésre is. Hozzáfűzte még: *„Mellékesen mondva, ő [mármint Benkó] különösen sok fontosságot helyez a középületek ventilációjába – a mi semmibe sem kerül ugyyszólván – és mégis népesedett szobákban az egészségnek egy hatalmas előmozdítója. Erről Jakob nem is álmodik”.*

Benkó örömmel vállalta a feladatot – mint egyik levelében írta – apja és nagybátyjai is ebben az iskolában tanultak, de ezen túl is: *„Kötelességemnek tartom oly intézmény létesítéséhez minden erőm és tehetséggemmel járulni, mely évenként annyi magyar hazafit és nemeslelkű honpolgárt szelemileg művel-nevel, kik szétszórva hazánk minden részén embertársaik boldogításán működnek”.* Az álló épület felmérését Benkó 1866 júniusában végezte el, és augusztusban Benczúr Emil (Benczúr József mérnök fia), nyilván pótlólag, pontosabb felmérést készített a pincszintről, illetve a meglévő alapozásokról, amelyet szintén a Benkó-iroda szerkesztett fel Pesten.²⁰ A tervek 1866 szeptemberére készültek el,²¹ a költségvetés októberre.²² Greguss János perspektivikus távlati képet is rajzolt a tervezett épület észak felőli nézetével, amit ezer példányban sokszorosítottak a további pénzgyűjtéshez.²³

Fuchs a déli oldalon, udvari bővítményként helyezte el a fő- és vele szemben a melléklépcsőházat, és az észa-

1. kép.

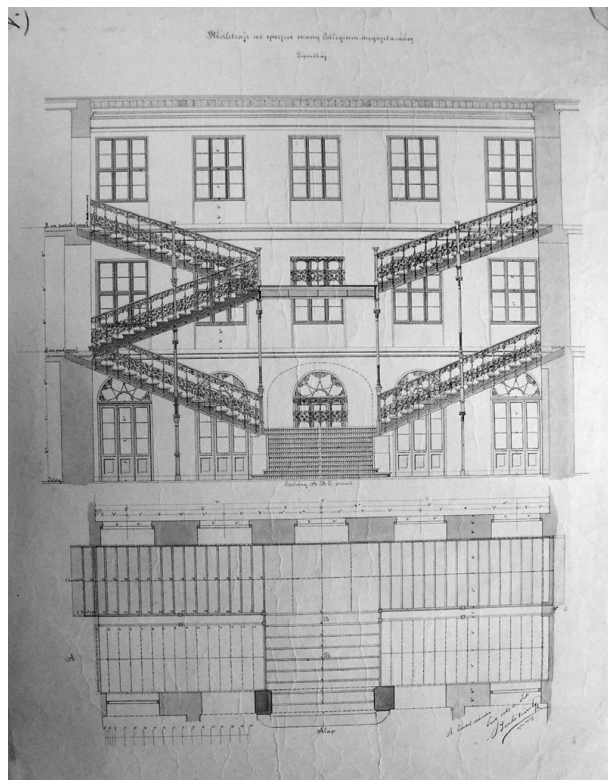

2. kép.

ki szárny második emeletén az új nagytermet; Jakab ugyanoda tervezte a nagytermet s hozzá vezette – értelemszerűbben – az új fölépcsőházat, amely tehát nála az északi oldalra került. Így mindketten az épülettömb északi, Felső kapu felőli rövid oldalát tekintették főhomlokzatnak, amelynek Jakab gótizáló megjelenést adott. Benkó ellenben a templom felőli déli oldalra képzelte el az új fölépcsőházat, teljesen beépítve az udvar mintegy felét, és ugyanennek a szárnynak az emeletén a nála két szint belmagasságú könyvtár- és dísztermet (1. kép). Homlokzatai neoreneszánsz jellegűek, a legösszefogottabb megjelenésű közülük a déli oldali (2. kép).

A terveket nem bíraltatták Pesten, s nem tudjuk, hogyan ejtették végül Jakabot.²⁴ Az iskola pártfogóinak nagygyűlése 1866. november 1-jén már csak Benkó terveit látta, s azt vette tudomásul, hogy egyelőre csak a déli szárny fog megépülni a díszteremmel, ehhez viszont a következő év márciusában hozzáfognak, s a kivitelezést az építész fogja felügyelni.²⁵ Két műszaki szakember véleménye alapján²⁶ kényelmesebbre tervezették át fölépcsőt (csavartkarosból egyenes karosra, ld. 3. kép)²⁷ és a díszterem födémét tűzbiztosabbra (fafödémről vas tartószerkezetű téglahéjazatra). 1867 márciusában Benkó átadta a kivitelezési terveket²⁸ és a munka megkezdődött.

A kivitelezést Bényey Antal helybéli kőművesmester vezette, de Benkó kikötötte magának a teljes körű tervezői felügyeletet; kérte, hogy hetente tájékoztassák a munkák menetéről, s helyszíni szemlékkel, levelekkel, részlettervekkel próbálta kézben tartani az építkezést. Különösen félt attól, hogy rosszul helyezik el a vasszerkezeteket: a falak erősítését, a nagyterem födémét, illetve a karzatát tartó konzolokat és a lépcső elemeit.²⁹ Ezért 1867 nyarán – a párizsi világiállításra való elutazása előtt³⁰ – felajánlotta, hogy saját emberét, Scheer Frigyeszt küldi a helyszínre munkavezetőnek. Az eperjesiek azonban sokallták mindennek költségeit, hiába bizonygatták nekik, hogy az átgondolt folyamat, a jó színvonalú kivitelezés a többletköltségeket hosszabb távon sokszorososan ellensúlyozó megtakarítást hoznak (az eperjesi iskola vezetése soha nem volt – nem lehe-

3. kép.

tett – nagyvonalú: a teljesen alapítványokból és adományokból működő intézmény kiadásairól minden évben számot kellett adniuk a pártfogók gyűlésének).³¹ Az építész egyre kevésbé tájékoztatták a dolgok menetéről, megbeszélés nélkül eltértek terveitől, Benkó nem volt elégedett Bényey munkájával, s végül 1868 júniusában – keserű levelek sorában indokolva döntését az építési bizottság elnökének és az igazgatónak – lemondott az építkezés további felügyeletéről, elhárítva magáról minden felelősséget:

„Az építési vezénylethez sokkal nagyobb és részletesebb szakképzettség kívántatik, mint az egyszerű tervezéshez és a tervek [...] elkészítéséhez.” „[...] ha magam – mint szakember – vállalkozom más építészársaim terve szerinti építésre, folytonos összeköttetésben kell ezzel állanom, hogy eszméjét a részletekig magamévá tegyem, míg az eperjesi Collegium fenttisztelt bizottság[ának] tagjai – a nélkül hogy szakférfiak lennének – az én tervem szerint – hirem, tudomon kívül építkeznek, intézkednek, bizottsági üléseket tartanak, szakkérdések és konstrukciók felett határozatot hoznak, a nélkül, hogy értésemre adnák; megrendeléseket tesznek tulajdon felfogásuk szerint, oly elbizakodottsággal, mintha azt jobban, czélszerűbben építész nem tehetné; a mit nem értenek, azt egyszerűen rossznak declarálják – engem simpliciter elkárhoztatnak – s mir nichts dir nichts megváltoztatják – természetesen úgy

4. kép.

‘a mint maguk értik; így hibát hibára halmoznak, egy bajból a másikba keverednek, és ennek okozóját bennem keresnék [...] Miután én azonban az építési bizottság [...] ezen eljárása által magamat mélyen sértve érzem – megengedi a tisztelt bizottság, hogy az építési vezényletről lelépjek.” „Egész hazánk tudja, hogy a Coll. tervezete általam készült és mindannyian az én hibámul fogják felróni a bizottság ballépéseit. Én ezt nem fogom tűrni és a nyilvánosság terére lépek, ha ezt idején szükségesnek találom.” „Szakképzettségemet bizonyítják az összes magyar mérnökök és építészek, kik köz-költségen és szavazattöbbséggel választottak meg és szemeltek ki a külföld beutazására és ilyenkor ugyanezek szeme közé néznek az embernek ’s

5. kép.

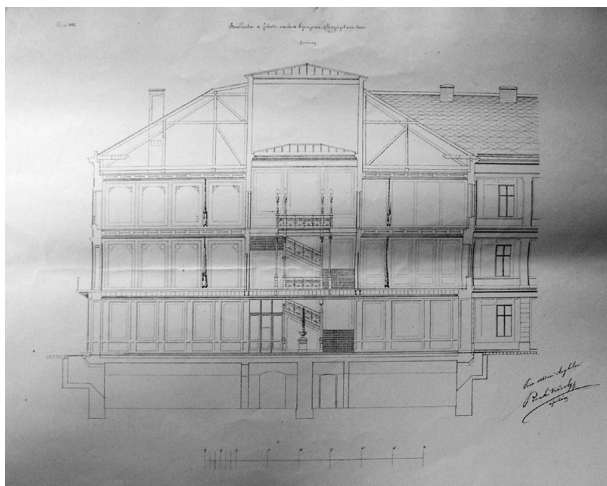
6. kép.

megfontolják a szavazatot; szintúgy több fennálló és általam kivitt és jelenleg kivitelben lévő építmények, melyeknek jó hírnevemet köszönöm, és ezt fentartani legszentebb kötelességemnek tartom.”³²

Közben végképpen elfogyott az egykori emigráns diákok által szervezett ausztráliai, majd angliai adakozásból remélt, s végül magyarországi lottójátékból nagyon nehezen előteremtett pénz is, amely eleve csak a bővítés teljes költségvetésének egynegyedére nyújtott fedezetet (a magánadományozók közül messze kiemelkedően legnagyobb összeggel Pulszky Ferenc támogatta az építkezést). Így a déli szárny – az új lépcsőház (5. kép), nagyterem és a déli homlokzat (4. kép) – elkészülte után a munkákat abbahagyták. A nyugati szárny 1884-ben épült meg, s nem sokkal ezután az 1887-es nagy eperjesi tűzvészben az épület leégett. A tűzvész után érkező adományokból sikerült végül megvalósítani a teljes tömb kiépítését, lényegében Benkó tervei szerint, az északi homlokzaton kisebb változtatásokkal. A díszterem födémének cseréjéhez Gerster Béla (!) (1850–1923) készített terveket,³³ így ez a tér – minthogy díszítőfestése is ekkor készült – mai formájában két jellegadó építkezés eredménye (6. kép).

Benkó már 1867 nyarán egy másik eperjesi megbízson is dolgozott: a városi fogadó bővítésén és átalakításán. Ajánlata, hogy saját munkatársát küldi a kollégium építkezésének vezetéséhez – úgy tűnik – nem volt teljesen önzetlen: az ehhez az épülethez készült terveit rajzolóként Scheer Frigyes jegyezte.

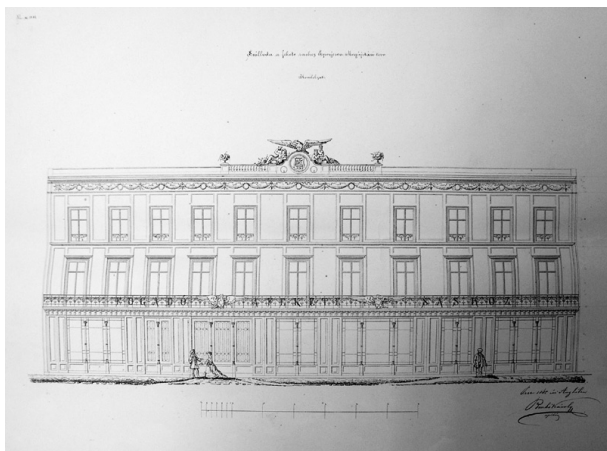
A Fő tér keleti házsorának közepe táján a város a XVI. század közepén vette meg az első két telket, amely a Fekete Sashoz címzett városi fogadó magját alkotta. A

7. kép.

többször bővített, a reformkortól színházat és vigadót is magában foglaló épületegyüttes³⁴ Fő térre néző szárnyának átalakítására Jakab Péter készített terveket 1865-ben.³⁵ Akkor ez az épületszárny már mai kiterjedésében, 11 tengelyes, középső kapualjas formában állt, s egy része már kétemeletes volt; a feladat a második emelet teljes kiépítése, a földszinti vendéglő és kávéház, illetve az emeleten a szállodai szobák jobb elrendezése és korszerűsítése, valamint új, egységes főtéri homlokzat kialakítása volt. Benkó 1867 augusztusában készült tervsorozata³⁶ áttekinthető közlekedőrendszerével, felülvilágító tágas lépcsőházával (7. kép) és elosztótereivel ezt a feladatot is sokkal nagyvonalúbban kezelte mint Jakab – nem túl szerencsés homlokzatával (8. kép) együtt is.

Az épületegyüttest már a XIX. század későbbi éveiben többször átalakították. A főtéri épületszárny kapualjától jobbra eső részében Répászky Mihály (1834–1909) kassai építész tervei szerint építettek színházat 1878 és 1881 között, s ekkor a bal oldali rész belső beosztásán is módosítottak, valamint új főtéri homlokzatot adtak a háznak.³⁷ Ez a homlokzat van meg máig, a színházat – nézőterének mennyezetén Feszty Árpád képeivel

8. kép.

9. kép.

– újabban rekonstruálták. Az udvarban álló vigadó mai formájában Gerster Béla (!) tervei szerint épült³⁸ (ma szépen helyreállítva rendezvényteremként használják). Az épületegyüttesben Benkó idejéből csupán az egykori szálloda eredetileg felülvilágító lépcsőháza áll, átépített formában, máig (9. kép).

A városi levéltár anyagából kiemelt tervek között őrizik Eperjesen a pesti Deák téri evangélikus templom Benkó által tervezett átalakításának négy, 1867 márciusából datált tervlapját³⁹ – ezek tehát inkább már a Fekete Sas tervezéséhez kapcsolódóan kerülhetnek ide.⁴⁰ E tervlapok mind kézi színezés nélküli alapnyomatok, a Benkó-iroda ugyanis valamennyi ismertített tervsorozatát – a feliratokkal és az aláírásokkal együtt – sokszorosítva adta ki, s a lapok lenyomatása után egy vagy néhány példányon festették szürkére, pirosra, sárgára stb. a megfelelő falakat és szerkezeteket. A tervlapok mindegyikén föltüntetették az azévi munkaszámot: ez 1867 márciusában az evangélikus kollégium kiviteli tervein XXIII-as, a Deák téri templom tervein XXVI-os; az év augusztusában, a Fekete Sas tervein már XLI-es. A terveket csakúgy, mint leveleit és számláit, Benkó építészként írta alá, s irodájának – a „helybeli beledolgozókon” túl – legalább négy állandó munkatársa volt egyszerre (már csak az ezen a három tervcsoporton aláírókat számítva, mert például Schulek Frigyes is nála kezdett 1869-ben).⁴¹ Benkó 1863 őszén még biztosan Gerster Károly munkatársaként működött,⁴² míg 1866 közepén Eperjesen – és a győri zsinagóga tervezésére kiírt pályázat nyerteseként⁴³ – már saját nagy, jól szervezett irodájával országsszerte, számos épületen egyszerre dolgozó tervezőként lép előnk – nagyjából függetlenül a maga, illetve cége pesti jogállásától.⁴⁴ Anyagi nehézségei azonban kezdettől voltak:

„Igaz, hogy meglehetősen igénybe vagyok véve, et dolgozok mindenfelé – ez azonban nem baj és nem is ez az oka annak, hogy Eperjesre nem utaztam, ha-

nem az, hogy senki nem fizet – sehonnan nem kaphatok pénzt, és a honnan követeléseim be is folynak – a félösszeggel elégítenek ki. Ily körülmények között – ha nem is pénzzavar – de mindenesetre sok oly eset adja elé magát, mi hátráltat elutaznom.”

– írta Hazslinszky igazgatónak 1868 februárjában.

Képjegyzék:

1. kép: Benkó Károly: Az eperjesi evangélikus kollégium bővítésének és átalakításának terve. Hosszmetszet, 1866. szeptember (ŠA, Po, EK–P, inv. č. 1069)
2. kép: Benkó Károly: Az eperjesi evangélikus kollégium bővítésének és átalakításának terve. Déli homlokzat, 1866. szeptember (ŠA, Po, EK–P, inv. č. 1069)
3. kép: Benkó Károly: Az eperjesi evangélikus kollégium kivitelezési tervei. Az áttervezett lépcsőház, 1867 február (ŠA, Po, EK–P, inv. č. 1069)
4. kép: Az eperjesi evangélikus kollégium épülete (ma: Biskupský úrad Východného dištriktu Evangelickej cirkvi a. v.) délnyugatról (A szerző felvétele, 2010)
5. kép: Az eperjesi evangélikus kollégium lépcsőháza (A szerző felvétele, 2010)
6. kép: Az eperjesi evangélikus kollégium nagyterme (A szerző felvétele, 2009)
7. kép: Benkó Károly: Az eperjesi Fekete Sas bővítésének és átalakításának terve. Keresztmetszet, 1867. augusztus (ŠA, Po, Mag. Po, Zbierka máp a plánov, inv. č. 29)
8. kép: Benkó Károly: Az eperjesi Fekete Sas bővítésének és átalakításának terve. Főtéri homlokzat, 1867. augusztus (ŠA, Po, Mag. Po, Zbierka máp a plánov, inv. č. 29)
9. kép: Lépcsőház a Fekete Sas épületegyüttesében (A szerző felvétele, 2010)

Jegyzetek

- 1 BÍBÓ István: *Református templomok építészete a Duna mentén a 19. század közepéig*. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén*. Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum. Szerk. FARBAKY Péter, Kiss Réka. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2009. 108–114. és katalógustételek: 266–278.
- 2 A Dávid Ferenc művészettörténész tiszteletére készülő kötetben megjelenés alatt.
- 3 GÁBOR Eszter: *Kolbenheyer Ferenc építész (Eperjes, 1841 – Buziás, 1881)*. Művészettörténeti Értesítő, LVIII. (2009). 2. sz. 181–222.
- 4 Moritz Kolbenheyer szüleinek portréját Eperjesen festette meg Johann Rombauer, vö. BEŇOVÁ, Katarína – SZENTESI, Edit: *Katalóg diel*. In: *Ján*

Rombauer (1782–1849) Levoča – Petrohrad – Prešov. Ed. Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2010. 199–225. kat. č. 178–179. Ő közvetítette bécsi ifjúkori barátjának, Brocky Károlynak az eperjesi egyházközség megbízását a főtéri evangélikus templom új oltárképére. A kép 1847-ben készült el Londonban, s 1913-ban tűzvészben elpusztult. Ma az eperjesi templom oltárán fényképek nyomán festett rekonstrukciója áll. Az eredetit Divald Kornél fényképei mellett arról a kicsinyített másolatról ismerjük, amelyet Steinacker Károly festett róla Sopronban 1848-ban az akkor már ott szolgáló Kolbenheyernek. Brocky Kolbenheyerhez írott levelei kiadva: Dr. B. HOFFMANN Edith: *„Brocky Károly eperjesi oltárképéről”*. A Műbarát, 1. (1921). 349–355.

- 5 Štátny archív Prešov (a továbbiakban: ŠA, Po). Az eperjesi levéltárban 2009-ben és 2010-ben is a szlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési szerződés keretében kutathattam. Ezúton is köszönöm a levéltár munkatársai, itt elsősorban a kutatószolgálat vezetője, Zuzana Kolesárová és az evangélikus kollégium anyagát, valamint a városi levéltárból kiemelt terveket gondozó Daniela Pellová szívességét és türelmét.
- 6 A kollégium történetéről szóló összefoglaló munkák: VANDRÁK András: *Az eperjesi egyházkerületi, ág. h. evangélikus Collegium multjának és jelen állapotának vázlatos rajza*. Eperjes, Staudy Antal. 1867; a nyomtatásban megjelent műnél sokkal részletesebb feljegyzései kéziratban: ŠA, Po, Kollégium východného dištriktu ev. a. v. cirkvi v Prešove (EK–P), inv. č. 1; HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Kassa, Bernovits Gusztáv, 1896; FRANKOVÁ, Libuša: *Dejiny prešovského kolégia v kontexte národnokultúrneho života slovákov. Prvá polovica 19. storočia*. Prešov, ManaCon, 1999; VASIL'OVÁ, Darina: *Prešovské kolégium Potiského dištriktu evangelickej cirkvi a. v. (1850–1918)*. Prešov, Universum, 2008. Az épület történetének összefoglalása: HÖRK, 1896. 326–331.
- 7 A kollégium valamennyi fennmaradt építési terve a ŠA, Po, EK–P, inv. č. 1069 jelzeten található. Itt Fuchs tervsorozatából szintenkénti alaprajzok „bearbeitet Fux” [sic!] aláírással, dátum nélkül. Az északi oldali homlokzatról metszet jelent meg az 1846. január 1-jei keltezésű kétlapos kisnyomtatványban (egy példánya az említett fondban; iskola-történeti munkákban többször közölték). A mindig csak „Fuchsféle” tervekként említett (ld. VANDRÁK, 1867. 39; Benczúr József alább ismertette levelei stb.) rajzok szerzőjének azonosítása a kollégium akkori matematika-professzorával csupán saját fel-tételezésem.
- 8 Ezt és az alább ismertetett Fekete Sashoz készült tervsorozatát is „Jacob Péter Építő Mester”-ként

- szignálta; a kollégium jegyzőkönyveiben Jakabnak nevezik. Minden bizonnyal azonos azzal a Jakab Péterrel, aki az 1860-as évektől Kassa egyik legjelentősebb építési vállalkozója volt, az 1870-es évek végétől téglá- és terracotta gyárat is működtetett. A céget fiai (Árpád és Géza) Jakab Testvérek néven vitték tovább. (A bécsi műegytemet járt építész Árpád saját villájaként épült az ún. Jakab-palota a Malom-árok partján, a kassai vasútállomás közelében.)
- 9 Szintenkénti alaprajz, északi homlokzat és egy metszet az északi szárnyon át tartozik ehhez a tervsorozathoz Kassa, 1866. május 21. keltezésel. Ezek a fennmaradt lapok tehát nem lehetnek azonosak azokkal a Jakab-tervekkel, amelyekről 1866 márciusának végén már tárgyalt az építési bizottság.
 - 10 Vandrák id. kézírata szerint Benczúr kollégájával, Schmidt Andrással nyitotta első könyvesboltját Eperjesen 1834-ben. 1838 után társa már Vetter Róbert volt. Az egykorú említésekben „Kunst- und Buchhandlung”; „Benczúr József és Vetter Robert urak kölcsön- és olvasó-könyvtára, s egyszersmind műkereskedése”; 1847-es nyomtatott számlapapírjukon: „Benczúr és Vetter könyv- és műárusok” (utóbbi: ŠA Prešov, Mag. Po., C, inv. č. 161/1, šk. 94).
 - 11 A gyár 1913-ig működött, utóbb Benczúr József fia, Emil, majd a magyar jelzálog hitelbank tulajdonában. Története tudtommal megíratlan. Ipartörténeti áttekintésekben néha összetévesztik a Regéc közelében fekvő Mogyoróskával. Azonosítását Tapolymogyoróssal – egyebek mellett – az teszi bizonyossá, hogy Benczúr József síremléke a helybeli temetőben ma is megvan.
 - 12 Benczúr már eperjesi professzorként nősült, felesége szüleit az eperjesi német evangélikus egyházközség házassági anyakönyvének 1836. július 15-i bejegyzésében nevezik meg. A Benczúr-házaspár portréját Johann Rombauer 1841-ben festette meg; a képek jelenleg a miskolci Hermann Ottó Múzeumban; reprodukciójukat, adataikat és korábbi irodalmukat ld. BEŇOVA–SZENTESI, 2010. kat. č. 188–189. A Kobilitz-sírkőgyár története tudtommal teljességgel feldolgozatlan.
 - 13 A mai Hlavná 93 számú ház a kollégiummal szemben, amelyet Pulszky Sámuelről – Pulszky Ferenc nagybátyjától – vett meg.
 - 14 Az épület nem áll és ábrázolást sem ismerek róla. Saját műveként említette Benkó 1867-ben, pesti mesterfelvételi kérelmében, ld. KOMÁRIK Dénes: *Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés- Építészettudomány*, 3. (1971), 379–418: 391; *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város.* (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, é. n. 120: „régí úrilak”-nak mondja.
 - 15 Ld. GÁBOR, 2009.
 - 16 HÖRK József: „*Egy eperjesi polgár. (Benczur József)*”. Pesti Napló, 38. (1887. május 10.) 128. sz. 1.
 - 17 Ez és valamennyi alább említett levél, költségvetés, építési napló, számla és más építési irat a ŠA, Po, EK–P, inv. č. 100 jelzeten található további számozás nélkül, többé-kevésbé évek szerint rendezve, de ettől is sok eltéréssel. Így az sem segítené gyors visszakeresésüket, ha minden idézett iratnak pontos keltezését megadnám.
 - 18 Hatvani utca 3. és József utca 14.
 - 19 A dobsinai templom tervét közölte a Vasárnapi Ujság, 15. (1868. február 9.) 6. sz. 65. A gótikus templom neogótikus kiépítése a tervezett formában nem valósult meg, vö. LUX Kálmán: *Dobsina legrégebb építőművészeti emléke*. In: *Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára*. Szerk. GÖMÖRY Árpád. Putnok, Tapody Árpád Könyvnyomdája, 1927. 49–52. és képtáblák.
 - 20 A három szint alaprajzi felmérései közül a pincét fölmérőként Benczúr Emil „mérnök” (felmérés 1866. aug., rajz: 1866. szept.), a földszintet és az első emeletet maga Benkó jelezte (felmérés: 1866. jún.); rajzolóként pedig mindhárom lapot Burghardt Gyula.
 - 21 Ehhez a tervsorozathoz szintenkénti alaprajzok tartoznak (valamennyi datálatlan; tervezőként mindet Benkó Károly, rajzolóként a pincét „Droszt E.”, a felső szinteket Burghardt Gyula jelezte); valamint három homlokzat: „Homlokzat a templom felől” (azaz a déli); „Homlokzat a tér felől” (azaz az északi); „Homlokzat Benczúr háza felől” (azaz a nyugati, vö. a 13. jegyzettel), tervezőként valamennyit Benkó jelezte Pest, 1866. szeptemberi keltezésel, rajzoló nem szignálta őket; továbbá egy észak–déli metszet („Hosszszelvény”), amelyet Benkó „tervezte és rajzolta” megjelöléssel szignált dátum nélkül, ehhez a sorozathoz való tartozása pl. a lépcsőház kialakításáról olvasható le. Számomra fel nem oldható ellentmondás maradt, hogy míg a földszinti alaprajz a déli oldalon egy a templom felé hét árkádivel megnyitott „nyílt csarnok”-ot mutat, a déli homlokzat rajzán már ebben a tervezési fázisban is a zárt – megépült – forma jelenik meg.
 - 22 Töredékesen maradt fenn, 1866. október 4-i dátummal.
 - 23 A látványterv sokszorosítását – a terveiert kapott 400 forint költségtérítéssel együtt – 1866. október 16-án fizették ki Benkónak Eperjesen; néhány példánya: ŠA, Po, EK–P, inv. č. 1063. Benkó leveleiből derül ki, hogy a rajzot Greguss János készítette; a litográfián csak nyomdajelzés: „Nyomt. Rohn és Grund, Pest 1866.” van. Más staffázsalakokkal acél-metszetben megjelent: Vasárnapi Ujság, 14. (1867. február 17.) 7. sz. 77, ezt metszőként „Rusz” jelezte. Benkó előbb Hazslinszky igazgatótól kért hozzá rövid összefoglalást a kollégium történetéről, végül azonban a kísérő cikket Pulszky Ágost írta meg;

- aki ugyanezidőtájt egy barátjával angolra fordította Vandrák András iskolatörténeti áttekintését is.
- 24 Csak 1868 őszén jelentkezett azzal, hogy fizessenek neki terveierért, s ekkor kapott is 100 forintot, ld. ŠA, Po, EK–P, inv. č. 4, p. 82.
- 25 Előbb az 1866. augusztus 1-jei gyűlésnek kellett volna döntenie, de mivel Benkó tervei addigra nem készültek el, a gyűlés határozat nélkül feloszlott, ld. Vandrák id. kéziratos feljegyzéseiben. Jegyzőkönyv a nov. 1-jei pártfogói gyűlésről: ŠA, Po, EK–P, inv. č. 4, pp. 3–6.
- 26 A nov. 1-jei gyűlésen döntöttek úgy, hogy „műértőként” (!) „Asboth és Adriányi építész urak”-tól kérnek szakvéleményt (de persze csak Benkó terveiről). Johann Adriányi Schmöllnitz (ma: Smolník) 1866. nov. 19-én keltezett rövid, ill. „Michael Asboth k. k. Bau-Inspector” Eperjesen, 1867. január 22-én keltezett nagyon hosszú tervbírálata (ŠA, Po, EK–P, inv. č. 100) szinte kizárólag megvalósíthatósági, statikai, tűzbiztonsági és költségvetési kérdésekkel foglalkozik. Az építési bizottság jelentése arról, hogy véleményük alapján mit változtattak meg Benkóval: jegyzőkönyv a kollégium állandó bizottságának (azaz igazgatótanácsának) 1867. ápr. 18-i üléséről, ŠA, Po, EK–P, inv. č. 4, pp. 38.
- 27 „Részletrajz. Lépcsőház” feliratú, „A kivitel számára Pest 1867 évi Febr. Benkó Károly építész” szignójú tervlap a lépcsőházat már a megépült formában mutatja.
- 28 Ebből a sorozatból – hiába intette a terveket kísérő levelében Benkó Hazslinszkyt, hogy a terveket ne hagyja széthordani és szétdarabolni a kivitelezés során – csupán a pincszint és a földszint alaprajza és egy a fedélszékhöz készült részletrajzokat tartalmazó tervlap maradt fenn. Valamennyi 1867. márciusi keltezéssel, tervezőként Benkó, rajzolóként Droszt E. szignójával.
- 29 Ezeket részben a Schlick szállította Pestről (késedelmes kifizetésüket Benkón át reklamálták); részben „Benczur Emil Gazdasági Gépgyárán” át a morvaországi Zöptau (Sobotín) híres vasművétől érkeztek. Utóbbi öntöttvas mellvédekhez való mintalapjait is elküldte, de a lépcsőkorlátok egyik a lapokon látható típusnak sem felelnek meg teljesen.
- 30 Levelei szerint Benkó 1867. június 15.-én még, augusztus 8.-án már újra Pesten volt.
- 31 A közvélekedésről ld. pl. Vandrák András id. feljegyzéseiben, 1867: „Apr. Majus folytán a Colleg(iu)m építése részint gyakori esőzés, részint tervváltoztatás, részint a’ mesteremberek hibái miatt lassan halad, s igen sokba kerül.”
- 32 Jelenik minden kommentár nélkül, néhány szóban jelentette be Benkó lemondását és megjegyzés nélkül hatalmazták föl annak elfogadására is. 1868. jún. 29-i pártfogósági nagygyűlés jegyzőkönyve, ŠA, Po, EK–P, inv. č. 4, p. 58.
- 33 Ld. a kollégium különböző testületei 1887-es üléseinek jegyzőkönyveit, ŠA, Po, EK–P, inv. č. 4, pp. 583–591: Benkó régi terveit felülvizsgáltatták Raisz Ede városi főmérnökkel, s „Gerster Béla budapesti műépítész”-től csak a „coll. nagyterem mennyezetének helyreállítására” kértek terveket és költségvetést. Ld. még döntés Gerster Béla „építész” biztosítékának visszafizetéséről 1889-ben, p. 615.
- 34 Története és kultúrtörténete összefoglalását ld. ŠVORC, Peter: *Sprievodca po historickom Prešove*. Prešov, Universum, 2006.² 91–93; ill. a rövidítve több nyelven megjelent vezető német kiadásában: *Führer durch das historische Prešov*. Prešov, Universum, 1997. 56–57.
- 35 ŠA, Po, Magistrát Prešov (Mag. Po), Zbierka máp a plánov, inv. č. 28: földszinti és első emeleti alaprajz, valamint főhomlokzat és külön a főhomlokzat alsó szintje az üzletportálokkal, Kassa, 1865. április 17-i keltezéssel.
- 36 ŠA, Po, Mag. Po, Zbierka máp a plánov, inv. č. 29: Valamennyi „Pest 67 évi Aug. hóban Benkó Károly építész” szignóval és ezen túl az álló épület szintenkénti alaprajza és egy hosszmetsete „Jakab Péter felmérése szerint” jelzéssel; a terv: szintenkénti alaprajz (összesen öt szintben, mert a lépcsőházi felülvilágító belső üvegtetője, azaz a tetőszerkezet szintjében is készült egy); egy keresztmetset a lépcsőházzal és egy földszinti homlokzat.
- 37 ŠA, Po, Mag. Po, Zbierka máp a plánov, inv. č. 30: jelzetlen csak egy földszinti alprajz van „A Fekete Sas épületének átalakítási terve 2.ik szám” felirattal, „M. Répászky építész Kassán” vakbélyegzővel, dátum nélkül. A mai homlokzat ekkori készülése erről a lapról is leolvasható (újonnan építendőként jelöli a két erkélyt tartó oszlopokat). Az 1994 és 2001 között készült helyreállítás műemléki szakanyaga 1878-ra teszi az épület tervezését. Kivitelezője Répászky saját, 1899-ig Török Jánossal közös cége volt. A várostörténetekben az építkezés dátumaként 1881 szerepel; LABUDOVÁ, Zuzana: *Aplikácie mníchovských predlôh v diele architektov Ignáca Feiglera mladšieho a Michala Répászkeho*. In: *Mníchovská akadémia a Slovensko*. Eds. Dana BOŽUTOVÁ, Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Vydavateľstvo Stimul, 2010. 25–35. 5. jegyzetében pedig 1877–1881.
- 38 ŠA, Po, Mag. Po, Zbierka máp a plánov, inv. č. 31: Földszinti és emeleti alaprajz, keresztmetset kétirányú nézettel és hosszmetsetet. Valamennyi „per Gerster Béla / Gerster” aláírással, dátum nélkül.
- 39 ŠA, Po, Mag. Po, Zbierka máp a plánov, inv. č. 71. A négy szintben felvett alaprajz, keletre néző keresztmetset és északi homlokzat A homlokzatot csak Benkó szignálta; a keresztmetsetet rajta kívül rajzolóként Stromfeld János, az alaprajzokat pedig Scheer Frigyes. A tervek teljesebb sorozata: MOL, T 14, No. 2, Sz. 21/1–6 (az eperjesiekkel megegyező la-

- pok mellett még egy hosszmetesz és – egy színezett – nyugati homlokzat). A MOL-nak a Liedemann-hagyatékából (!) származó anyaga Benkó terveinek legnagyobb gyűjteménye: több mint száz rajz 11 épülethez, valamennyi 1867–1868-ból.
- 40 A templom fa dongaboltozatán mutatkozó bajok által amúgy is szükséges javítások miatt kértek 1867 januárjában átalakítási terveket Benkótól, valamint Szkalniczky Antal és Koch Henrik társulásától. Benkó terveit választották ugyan, de végül megvalósításuk helyett végül csak a legszükségesebb javítás–födémcsere készült. (Benkó 1875-ben újra dolgozott a Deák téri templomon.) Ld. SCHOEN Arnold: *A pesti Deák-téri evangélikus templom*. Budapest, Anonymus Könyvkiadó, 1939. 7–8; vö. SISA József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 61.
- 41 MTA Archeologiai Bizottsága 1869. július 6-i ülésén tárgyalta Schulek Frigyes terveiről a szajáni római katolikus templomhoz, „melyek Benkó Károly műtermében készültek”. Ld. az ülés jegyzőkönyvét, MTA Könyvtár, Kézirattár, RAL, K 1580, pp. 267–271. (A vajdasági községben végül csak tíz évvel később épült fel a templom.)
- 42 1863. október 10-én Pécsen szignálta a pécsi székesegyház altemplomának alaprajzi felmérését, csak saját nevével, „építész” nélkül (KÖH, Tervtár, ltsz.: 13838; a lapra Havasi Krisztina hívta föl a figyelmemet). A pécsi altemplomi lejárók „feltárásán” Henszlmann Imre dolgozott ekkor, régi barátjával, Gerster Károllyal együtt. Benkó korábban, 1861-ben, Bélapátfalván is mért föl Henszlmannak Gerster (és Frey) képében.
- 43 Ld. KEMÉNY József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr, szerzői kiadás, 1930. 68–71.
- 44 Benkó 1867-ben szerzett Pesten kőműves mesterjogot, 1869-ben építőmesteri iparendélyt és 1871-ben jegyezték be saját cégét, amelynek törlését 1876-ban kérte, de 1874 után építési engedélykérelem formájában már nincs nyoma pesti építőmesteri működésének, ld. KOMÁRIK, 1971. és GÁBOR, 2009; noha például a Deák téri evangélikus templom másodszor 1875-ben dolgozott. Későbbi munkáihoz ld. még: *Allgemeines Künstlerlexikon. Bd. 9*. München–Leipzig, Saur, 1994. 89. (SISA József)

Károly Benkós Baupläne im Staatsarchiv Prešov

Der Pester Architekt Károly Benkó (1837–1893) hat im Jahre 1866 die Baupläne für die Erweiterung und den Umbau des Gebäudes vom berühmten Evangelischen Gymnasium, dem sog. Kollegium der Stadt Eperjes (heute Prešov in der Ostslowakei) geliefert. Der Südflügel mit dem neuen Treppenhaus, Sitzungssaal bzw. Bibliothek und die Hauptfassade ist noch im folgenden Jahr ausgeführt worden (obwohl nicht zur vollen Zufriedenheit des Entwerfers), der Westflügel jedoch erst 1884 und die weiteren Bauteile nach dem großen Stadtbrand von 1887, allerdings im Wesentlichen alle diese nach den Plänen von Benkó.

Im Sommer des Jahres 1867 hatte er daneben bereits

einen anderen Prešover Auftrag erhalten: Die Erweiterung und Umbau des Stadtgasthofes zum Schwarzen Adler in der östlichen Hausreihe des Hauptplatzes. In diesem großen Gebäudekomplex, indem sich heute ein Theater (Mihály Répászky, 1878–1881) und eine Redoute (Béla Gerster, um Ende des 19. Jahrhunderts) befinden, sind nur geringe Spuren jener Bauten bewahrt, die nach den Plänen von Benkó errichtet worden waren.

Die technischen Merkmale des Entwurfmaterials und die mindestens vier ständigen Mitarbeiter seines Pester Büros weisen auf eine erstaunlich rege Tätigkeit des Architekten hin, dessen Lebenswerk kaum bekannt ist; seine über den Kollegiumsbaubau erhaltenen Briefe werfen Licht auf seine Denk- und Arbeitsweise.

